

ФІЛОСОФІЯ МЕНТАЛЬНОСТІ В ПРОБЛЕМАХ ТА КОНЦЕПЦІЯХ

Анотація

Ментальність, яке як поняття вперше була запропонована європейською соціально-філософською думкою наприкінці XIX ст., пройшла значний шлях розвитку: від виникнення власне слова – яким стали називати певний аспект існування та відтворення суспільної та індивідуальної свідомості, до формування відповідного категоріального утворення, яким сьогодні позначають стійкий порядок людського мислення щодо суспільного життя. Цей шлях – як історія тем, ідей, проблем, концепцій – потребує вивчення в плані окреслення його основних особливостей, тенденцій, закономірностей.

Ключові слова

МЕНТАЛЬНІСТЬ, МЕНТАЛІТЕТ, ІНДИВІДУАЛЬНА ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ. СПОСІБ МИСЛЕННЯ, СТРУКТУРИ І РІВЕНЬ МИСЛЕННЯ, МЕХАНІЗМИ ПОВЕДІНКИ, ЕЛЕМЕНТИ СВІТОСПРИЙНЯТТЯ, СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ.

Вступ

Процеси, що відбуваються в масовій та індивідуальній свідомості на теренах сучасної України є складними, такими, що залежать від багатьох факторів. Зміни в реальному житті залежать від того, як вони відбуваються в людській свідомості. При цьому, перш за все, йдеться про феномен національної ментальності України, інтерес до сутності є непересічним. З'ясування сутності української національної ментальності, безсумнівно, не може не враховувати напрацювань європейської соціальної думки щодо тлумачення ментального феномену.

Мета статті:

Показати історію розвитку уявлень про феномен ментальності в XX ст. як систему філософських й соціологічних тем, ідей, поглядів, концепцій, шкіл, запропонувати певний кут зору на особливості внутрішньої логіки такого розвитку, акцентувати на найбільш суттєвих змістовних моментах уявлень про ментальність для розвитку соціальної думки щодо ментального феномену в майбутньому.

Обговорення проблеми

Згідно довідкової літератури, ментальність (з лат. mens – розум, спосіб мислення, душевний стан) – це спосіб мислення, загальна духовна настроєність людини, групи [1, 263]; глибинний рівень індивідуальної та колективної свідомості, сукупність установлень й схильностей індивіда або соціальної групи діяти, мислити, почувати й відтворювати світ певним чином [2, 176]. Ментальність – це поняття для визначення структури й рівнів мислення; сформована система елементів світосприйняття, яка зумовлює відповідні механізми поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот та індивідів, включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих й підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність цих спільнот та індивідів до адекватного сприйняття чи дії [3, 212]. Ментальність формується як результат традицій, культури, соціального середовища життєдіяльності людини. Вона й сама їх формує, виступаючи їх неявним джерелом, фіксуючи сталу структуру внутрішнього світу людини щодо сприйняття нею конкретних суспільних ситуацій та оточуючої її реальності в цілому.

В конкретних дослідженнях розрізняють дитячу, національну, тоталітарну, європейську, бюрократичну, середньовічну й т. ін. ментальності [4, 177]. Світ ментальності поєднує раціоналізовані форми із безпосередньо неусвідомлюваними шарами свідомості, визначаючи таким чином цілісний спосіб життєдіяльності людей. Природне й культурне, раціональне й емоційне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське – все це „перетинається” на рівні ментальності, ховаючись та проявляючись в її сутності.

Вперше сам термін “ментальність” з'являється в 1856 р. у Р.Емерсона, але найбільш продуктивно він використовується дослідниками різних галузей знання з початку XX століття. Письменник М.Пруст, Етнолог і філософ Л.Леві-Брюль, історики Ж.Лефевр і Л.Февр, соціальні психологи Й.Мейерсон і З.Барбу, історики Ж. Ле Гофф, Р.Мандру, Ж.Дюбі, теоретик культури Й.Хойзінга, етнолог К.Леві-Стросс, філософ й історик культури М.Фуко, філософ і соціолог Г.Зіммель, соціологи М.Вебер, Т.Парсонс, Р.Парк й ін. – усі вони проникали у недосяжні раніше глибини та оволодівали неможливими до цього просторами, при вивченні людини та суспільства через контекст ментального феномену.

Соціально-філософське знання з відносно нового для себе поняття “ментальність” протягом останніх 1,5 століть пройшло значний шлях, напрацювавши значну кількість тем, проблем, концепцій. Тим більше, що процеси й явища, які стосувалися проблематики ментального або могли вивести дослідника на нього, можна датувати набагато раніше ніж кінець XIX століття.

Своїми коріннями термін “ментальність” йде ледь не від перших історичних пам’яток людства, коли в давньоіндійських філософських текстах корінь “mens” позначав “пов’язаний із свідомістю”, “розумовий”, “духовний”, “одна із оболонок особистості”, “ментальне тіло людини”. Латинське “mens” як “свідомість, мислення, розсудок”, німецьке “die Mentalitat” як “склад розуму”, англійське “mentality” як “розумовий розвиток”, французьке “mentalite” як “напрямок думок” й ін. – за цим можна бачити вихідний зв’язок “ментальності” з людською свідомістю, мисленням, розумовою діяльністю, психікою. І хоча самого поняття “ментальність” довгий період історії не було, воно малося на увазі використанням синонімічних словосполучень. Про особливості світосприйняття різних народів писали Геродот, Тацит, Пліній, Ксенофонт, Цезар, багато середньовічних мислителів. Проблема “ментального” за Нового часу набуває вигляду з’ясування універсальних механізмів виникнення та відтворення людського знання. Відповіді надаються різні: Р.Декарт будує концепцію “природжених ідей” як задатків й “нахилів розуму” до певних тверджень, Ф.Бекон висуває концепцію “ідолів людського розуму”, Ш.Монтеск’є звертає увагу на вплив факторів географічного середовища на особливості механізмів мислення людей, Г.Гегель каже про “дух народу”, який є близьким до менталітету терміном. Такими були історичні етапи становлення в європейському суспільствознавстві проблематики “ментального”, ще без безпосередньо вживання терміну “ментальність”, коли ментальний феномен окреслювався за допомогою інших категорій й понять, коли ставилося питання про властивості мислення людини та обумовленість ними особливостей сприйняття людиною світу; в подальшому це сформувало саму змістовну суть ментальної проблематики.

Поступово ментальний феномен все чіткіше виокремлювався в системі соціально-філософського знання, набував специфічних рис та форм розвитку.

Засновник “психологічного атомізму” Г.Герbart розглядає відмінності психічних дій індивідів як результат взаємостосунків між їх душами. Німецькі філософи Х.Штейнталь і М.Лацарус, видавці “Журналу психології народів та мовознавства” (з 1859 р.), інтерпретують стосунки між людськими душами Гербарта як складову історично визначеного психічного зв’язку, який породжує надіндивідуальний “народний дух”. Психологія індивіда розповсюджується на “психологію народів”. В процес упровадження “психології народів” значний внесок здійснює В.Вундт (його праця “Психологія народів”).

З часів О.Конта, який в систему позитивного знання запровадив “соціологію”, ментальний феномен стає об’єктом зацікавлення, зокрема, й теоретичної соціології, з більш-менш цілісним концептуальним висвітленням його основних аспектів. Такі теоретичні соціологічні концепції, звісно, спираються й ґрунтуються на історично-конкретних філософсько-світоглядних витоках. Сучасне соціально-філософське знання про феномен ментальності – це результат нашарувань різноманітних спостережень, ідей, тем, понять, поглядів, концепцій, теоретичних досліджень, що явили собою дуже широкий спектр можливих концептуальних підходів й тлумачень щодо ментальності філософії й соціології XX ст. Розглянемо їх більш докладно.

О.Конт, який суспільну історію тлумачить як проминання людством трьох стадій розвитку, де на останній третій “позитивній” стадії суспільство управляється промисловцями й банкірами та саме їх діяльність забезпечує “порядок і прогрес”, – неявно запроваджує ідею “економічної” ментальності, яка в першу чергу має стати об’єктом зацікавлення науковців, закони розвитку якої мають пізнаватися.

Німецький філософ і соціолог Г.Зіммель ставить метатеоретичні запитання вивчення суспільної людини й суспільства. Він пише: “Індивід є місцем, де поєднуються соціальні нитки... Все знаходиться із усім у взаємодії, існують сили й відносини між кожною даною точкою та кожною іншою точкою світу,... їх можна замкнути на певну сутність, природу й рух якої встановлювати з погляду законів історії” [5, 130]. Це – йдеться про сферу ментального в “побудові” структури об’єктивної суспільної реальності. “Людина є продуктом та підсумком різноманітних факторів, її творять природа та історія”, – стверджує Г.Зіммель [5, 127]. Слід розкласти “індивідуальні існування”, задаючись запитанням: “Що відбувається з людьми, за

якими правилами вони рухаються, чим визначається їх існування” [6, 15]. Усе, що відбувається в суспільстві, – чи то релігія, господарське життя, мораль, технічна культура, політика тощо, – слід зводити до потребам й діяльності сукупності людей. “Суспільну дійсність становлять усуспільнені індивіди” [6, 23]. “Суспільні” індивіди створюють і фундаментальні психологічні феномени. А поняття “ментальність” щільно пов’язане з тим, що можна назвати фундаментальним психологічним феноменом.

Г.Зіммель стверджує, що мають бути враховані ті “мікроскопічно-молекулярні” процеси, що відбуваються щомиті посеред людей, й які також показують суспільство. “Ці первинні процеси, які утворюють суспільство із безпосереднього, індивідуального матеріалу, повинні бути піддані, разом із процесами й утвореннями більш вищими і складними, теоретичному погляду, повинні бути апробовані які суспільство-утворюючі форми взагалі” [7, 35]. Вивчення психічних фактів зовсім не обов’язково пов’язане тільки з психологією. Це – психологія надіндивідуальних утворень. Це сучасною мовою є ментальність. Форми усуспільнення виявляються змістом психологічних феноменів, психологічних аспектів життя, оскільки це є життям усуспільнених індивідів, яке відбувається під впливом суспільства.

Отже, Г.Зіммелем дослідження “ментальності” концептуально пропонувалось проводити посилаючись на окремих індивідів, але з урахуванням постулатів щодо “абстрактного існування” “об’єктивних форм” психосоціальних характеристик людини з усіма фактичними обставинами життя людей, що є породженням їх “суспільного життя”. Таким є пошук певного “ритму” соціальної реальності. Висмикування із явищ життя моменту усуспільнення є “чистою соціологією”, яка “діє як граматики, що відокремлює чисті форми мови від змістів, в яких живуть ці форми”, – пише Г.Зіммель [8, 29]. Ментальний феномен є саме тими “чистими формами”, про які йдеться у Зіммеля.

Г.Зіммель на цьому не зупинився. Він стверджує, що усуспільнені форми (права, релігії, економіки) є “духовними змістами”, вони мають досягатися теоретичним знанням; мають бути зрозумілими, як, скажімо, математична теорема чи норма права, бо виступають особистісною значимою засадою поведінки людей. Отже, ментальність має бути безпосереднім об’єктом наукового інтересу. “Будь-яка взаємодія людей, тобто усуспільнення їх як членів суспільства, базується на тій передумові, що в основі певних фізичних рухів кожного індивідуума лежать душевно-інтелектуальні процеси які виникають не тільки через випадковості душевного життя суб’єкта, але й мають типову значимість... Вони утворюють певні душевні ряди, набуваючи деяку безумовну переконливість, психологічну необхідність, яка вже не дозволяє вважати їх чимось чисто особистісним, суб’єктивним” [9, 42-44].

Таким чином, за Г.Зіммелем, утворюється нова категорія, якою “одиничне зводять до деякого смислу”. І цією категорією фактично є ментальність. Можна стверджувати, що Г.Зіммель пропонує досягати історію мовою категорії “ментальність”, – коли конструюється деякий психосоціальний образ особи, і в рамках цього образу за одним елементом робляться висновки про інші, надаючи випадковості того що чиниться певну надособистісну раціональну значимість. “Орієнтуючись на загальне, відтворюючи соціально-психічні процеси, люди вже не залежать від своєї суб’єктивності, вони являють собою щось об’єктивне” [9, 5].

Що гарантує можливість надсуб’єктивного пізнання людини? Це визнання певних соціальних апіорі співіснування індивідів, життю яких притаманний вихід за власні межі. Кожний елемент суспільства є не тільки частиною його, але й щось понад це, при цьому йдеться про “принципову гармонію” між індивідом та суспільством, оскільки кожний індивід займає в суспільстві певну позицію, яка є саме позицією усередині даного суспільства і тому необхідна для нього. Усі названі соціальні апіорі, що постулюють розуміння соціальності як такої, стали “філософією” формування поняття ментальності.

Ментальність вказує на певний вимір логіки функціонування соціальних форм. Становлення грошового господарства, наприклад, для Зіммеля зовсім не тільки економічний феномен. Виникнення грошей стало наслідком суспільного життя, а також змінило увесь характер соціального життя. Гроші вибудували довгу низку опосередкувань, вимушуючи відповідним чином працювати свідомість людини.

І ще одну складову еволюції концептуальних підходів до ментального феномену можна знайти у Г.Зіммеля. “Душевні процеси попередніх поколінь викликали певні органічні зміни, що успадковувались нащадками, і така органічна спільність дозволяє, в свою чергу, говорити про спільність душевних процесів” [9, 86-87]. Це йдеться про необхідність

врахування в ментальному феномені критерію етнічного, національного, що зберігає свою цілісність протягом тривалого історичного розвитку певного народу.

На початку XX ст. представники Баденської школи неокантіанства В.Віндельбанд і Г.Ріккерт переглядають підвалини наук про культуру й проголошують “новий шлях”, як “доповнення” до шляху природничих наук, який повинен “шукати окремі факти”, досліджуючи їх “однократний внутрішньо притаманний зміст”, осягаючи індивідуальне як одиничне унікальне ціле. Зміст існування дійсності, що не залежить від людини й людства, є ірраціональним. Він стає пізнаваним, коли отримує оформленість через певне зіставлення до людської свідомості. Від цього усвідомлення зміст дійсності отримує свої вихідні форми.

Такий підхід означав визнання примату практичного, орієнтованого на користування світом, розуму, вивчення не “просто історії”, а вивчення “людини в історії”. Цей важливий концептуальний заворот стає одним з перших суттєвих моментів, які почали визначати певну концептуальну “мережу” щодо ментального феномену взагалі, маркірували собою шлях, пройдений ним за власну еволюцію.

Наступним етапом стала “універсально-історична”, розуміюча соціологія М.Вебера. Людська дія виступає осмисленою лише у співвідношенні цінностей, у висвітленні яких артикулюються і норми поведінки людей (людини), і їх (її) індивідуальні цілі.

Захоплення економічною історією та дослідженням господарства спонукало Вебера до розробки соціології економічної поведінки людей (для цього він вводить поняття “ідеального типу”, тим самим виходячи на рівень ментального феномену), до вирішення питання ідентифікації економічних явищ минулого. Основною рисою економічної поведінки людей (принциповою характеристикою їх економічної ментальності?) М.Вебер вважає раціональність; ідею економічної раціональності, з раціональною релігією – протестантизмом, з раціональним правом і управлінням – бюрократією, з раціональним грошовим обігом тощо. Тобто через ментальний феномен здійснюється у М.Вебера утворення “історичної індивідуальності” (“історичного індивідуума”), яка урівноважує факт виокремлення людини в суб’єктивній індивідуальності, “об’єктивується”. Така об’єктивація здійснюється через застосування поняття “ідеальний тип”. “Ідеальний тип”, що є теоретичною конструкцією для опису певних аспектів соціальної реальності через індивідуальні прояви людського „Я” у відповідності до певного раціонального “правила”, сам собою не дає знання про соціальну реальність, – він для М.Вебера є методологічним засобом поряд із побудовою “соціальної дії”, “соціальної системи” та “системи культури” моделювати і “систему особи”. Це – є виходом великого німецького соціолога на проблему ментальності. Суб’єкт соціальної дії перетворюється на результат (наслідок) соціальних процесів, не тільки в соціальному, але й в соціокультурному, глибинно-психологічному сенсі, на рівні механізмів, що здійснюються в “надрах” особистості, та обумовлюють людську поведінку в суспільстві.

Паралельно поняття “ментальність” знайшло продуктивний й багатоплановий розвиток в художній літературі, художній та філософській публіцистиці. М.Пруст вводить його в свій словник та охоче використовує в своїх творах. В 1922 р. Л.Леві-Брюль видає дослідження “La mentalité primitive”, де розрізняє дологічний та логічний типи менталітету відповідно африканських та європейських народів.

Віхою в історії концепцій щодо ментальності стали праці французького історика Ж.Лефевра. Ним запроваджується уявлення про “колективну ментальність” як пояснювальний засіб; стверджується, що психологію людей неможливо зрозуміти без урахування сутності й структури їх колективної ментальності, що колективні емоції мають чітку внутрішню логіку розгортання, що динаміка колективної й індивідуальної ментальності підпорядкована особливим власним законам.

Засновник школи “Анналів” Л.Февр йде далі. Поняття ментальності він напрацьовує на тлі розроблюваної ним соціоісторичної психології, в подальшому розвинутої Й.Мейєрсом, З.Бабру й ін. Ментальність, за Л.Февром, успадковується від попередніх поколінь, вона є структурою, що складається історично, вона визначає собою думки, почуття, поведінку людей, їх соціальні “жести”. Нове покоління мислителів школи “Анналів” Ж. Ле Гофф, Р.Мандру, Ж.Дюбі й ін. у своїх дослідженнях відтворюють ментальність людей різних історичних епох.

Концепція колективної ментальності розробляється надалі за різними напрямками, формулюються такі теоретичні конструкти як “соціальний характер” (запропонований

Е.Фроммом в праці “Втеча від свободи”), “національний характер”, ідея національної ментальності взагалі. Соціально-економічні, політичні, ідеологічні мотиви діяльності людей мають входити в “резонанс” зі соціо-психологічними проявами життя індивідуального “Я”, яке є життєздатним утворенням за умови “спрацьовування” механізмів ментальності. Створюючи такого роду моделі, концепції ментальності сприяли становленню нової методологічної атмосфери в гуманітарному знанні, намічаючи нові продуктивні міждисциплінарні зв'язки й узагальнення знань про людину.

Неомарксист Д.Лукач, Е.Фромм, Г.Маркузе, М.Хоркхаймер, Т.Адорно, Ч.-Р.Миллс, А.Гоулднер, І.Горовітц й ін., досліджуючи всю систему взаємовідносин в суспільстві, яку вони позначали як “пракис”, суб'єктом такої системи визначили “суспільну людину”, яка є “тотальністю” усіх соціальних визначень індивідів, що входять до суспільства. При цьому суспільство формує посеред своїх членів (“функціонерів”, Г.Маркузе) відповідну “структуру нахилів”, “вітальних потреб”, які відповідають соціокультурним рамкам даного суспільства. Отже, важливою стає концепція соціального характеру. Соціальний характер – це “сукупність рис характеру, що є присутньою у багатьох членів даного суспільства та виникла внаслідок загальних для них переживань й спільного способу життя” [10, 230]. Поняття “соціального характеру” є опосередкованою ланкою між економічним базисом та “ідеологічною надбудовою”, зв'язок між економікою та культурою опосередковується “соціальною психологією” (тобто ментальністю).

Соціальний характер, що є розповсюдженням концепцій ментальності на сферу розуміння суспільних процесів – це “специфічна форма людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в певному суспільстві. Характер визначає думки, почуття й дії індивіда” [10, 231]. “Соціальний характер” виражає соціальну детермінованість “думок, почуттів й дій” людини. І як би не варіювались індивідуальні особливості членів соціальних спільнот, що мають даний соціальний характер, структура особистості є лише “різними варіаціями того ж самого “ядра”, що складається із загальних рис характеру”, “людина розвиває в собі ті риси характеру, які спонукають її хотіти діяти саме так, як вона діє”. У такому випадку психологічна енергія людини перетворюється на продуктивну силу, що необхідна для функціонування суспільства” [10, 236].

Більш того, соціальний характер – це “результат динамічної адаптації людської природи до суспільного устрою” [10, 247]. Іншими словами, ментальний феномен вписується в дуже глибокі підвалини розуміння людини та суспільства.

Цікавими є концептуальні розробки проблематики ментальності американськими філософами та соціологами.

П.Сорокін у своїй теорії соціальної мобільності та соціокультурної динаміки одним із перших запроваджує в науковий обіг поняття “соціального простору”, – в якому кожний окремий індивід (елемент, “точка” простору) займає певне місце. “Культурна інтеграція” індивідів має відповідні їй форми соціального процесу. Як би безцільно не “обертались” людина та суспільство, вони не можуть це робити деінде та хаотично. Мають бути певні внутрішні щодо них закономірності їх існування й суспільного руху, певні співвідношення між типами культур та типами особи. Це, безумовно, є суттєвим аспектом змістовного становлення категорії “ментальність” у подальшому.

Представників Чикагської школи А.Смолла, Р.Парка, У.Томаса, Е.Берджесса, Л.Козера, Ф.Фрезера, Дж.Г.Міда й ін. цікавили питання так званої “соціологічної соціальної психології”. Суспільство вони визначали як колективну соціальну поведінку людей, яка стверджується під впливом традицій, звичаїв, моральних норм тощо, які, в свою чергу, є загальністю надіндивідуальних символів, знаків, значень. Через них індивіди залучаються до суспільного існування. Ця система надіндивідуальних символів й значень не залишається незмінною, не є системою певних застиглих зразків. Вона мінлива та ситуативна, але має внутрішній стрижень, як такий що формується об'єктивно, у відповідності до певних суспільних змістів. Отже, зв'язок між суспільством та індивідом здійснюється через суспільний феномен, дуже близький до ментального. Виникає інтерес до окремого індивіда, до його психологічної “природи”, щоб зафіксувати в ситуативному та минулому, що постійно змінює свої форми, об'єктивні структури “ментальності”.

Класик американської (й світової) теоретичної соціології Т.Парсонс у другій третині ХХ ст. виступив як автор теорії соціальної дії та структурно-функціональної теорії соціальних систем. Він суттєво наближається до проблематики ментального, коли стверджує, що

“соціологічна теорія є тим аспектом теорії соціальних систем, який... займається вивченням зразків орієнтацій в системі дій людини, умовами інституціоналізації та змінами в цих зразках, умовами підпорядкування ним та відхиленнями від певної сукупності таких зразків, а також мотиваційними процесами, що містяться в усьому цьому” [11, 552]. Проблематики ментального Т.Парсонс торкається й тоді, коли йшлося про важливе значення в теорії людської дії так званих “нормативних факторів”. Людей, навіть якщо вони вважають себе абсолютно вільними й незалежними, завжди пов’язує “нормативне символічне взаємопроникнення”, яке засновано на усвідомленому або неусвідомленому засвоєнні якихось символів, що є обов’язковими рисами певних культур та організоване не у випадковому порядку, хоча поряд з яким, звісно, існують й “ситуативні ненормативні елементи”. Ці “нормативні фактори” формуються на більш глибоких рівнях утворення суспільств й культур. Іншими словами, індивідуальне вираження людьми широкої волі опосередковано певним нормативним символізмом, який є соціальною силою, і який має зовсім іншу природу, ніж матеріальне примушування; це – своєрідне “ментальне” примушування.

Американські науковці Ч.Х.Кулі, У.А.Томас, Дж.Г.Мід й ін., які цікавилися концептуальним поясненням поведінки людини в суспільстві, також виходили на засади, якими вона може пояснюватись, зокрема, на ментальний феномен. Людина за соціальною природою є комплексом соціальних почуттів, установок тощо, є середовищем людської діяльності надіндивідуального, пов’язаного із поняттям ментальності, рівня. “Суспільство є відношеннями між ідеями осіб”, усе, що “уявляється” людьми є реальним [12, 119]. Тут містилися глибокі концептуальні розробки.

Соціальний світ розглядається як об’єктивний вимір реальності, але за об’єктивованими зовнішніми формами поведінки людей наявним є нескінченне розмаїття суб’єктивних мотивів та сприйнятів. Для аналізу внутрішніх суб’єктивних аспектів людської діяльності називаються два основних методологічних поняття: установки та визначення ситуації. Установка – як процес індивідуальної свідомості, що визначає потенціальну або актуальну реакцію індивіда на об’єкти й явища суспільства – це натяк на ментальність як соціальне явище. Визначення ситуації – тут йдеться про ситуацію власної поведінки, що конструюється індивідом, коли будь-якій діяльності передуює “стадія розгляду, обдумування,... й увесь спосіб життя стає результатом серії таких визначень” [13, 18]. Врешті-решт, кожна ситуація, в якій опиняється індивід, представляється системою факторів, що диктують поведінку у відповідності до попередніх ситуацій, пережитих за його життя. Таким чином формується ментальність.

У Дж.Г.Міда поняттям міжіндивідуальної взаємодії описується формування індивідуальної свідомості. Взаємодії людей опосередковані значеннями, певна відносно цілісна сукупність значень виступає як символічний зміст свідомості індивіда. Усе це безпосередньо виходить, співвимірюється з феноменом ментального. Людська діяльність здійснюється в суспільній реальності як серії ситуацій, що послідовно долаються індивідом в процесі вирішення проблем, інструментом чого є мислення. В контексті сучасних уявлень про суть ментального феномену, Дж.Г.Мід виділяє чотири послідовні стадії будь-якої дії: імпульс, що є елементом зовнішнього середовища спонукання до дії; перцепція як момент формування у свідомості (й мисленні – тобто спрацьовування ментальності) уявлення про об’єкт та модель майбутньої дії; маніпуляція як процес безпосередньої взаємодії суб’єкта та об’єкта; консуммація як процес “споживання”, отримання користі від об’єкту та його оцінювання. Найбільш детально Дж.Г.Мід зупиняється на другій стадії – перцепції (тобто стадії, що є ментальною за суттю), “оскільки перцепція містить в собі всі елементи” [14, 3] діяльного акту людини.

З переходом європейської філософської думки на рейки постструктуралізму та постмодернізму змінюється тло, на якому формулюються уявлення про ментальність та ментальний феномен.

Австрійський філософ і соціолог А.Шутц на основі феноменологічної філософії Е.Гуссерля (його ідеї “життєвого світу”) та розуміючої соціології М.Вебера (розуміння соціальної дії як дії, яка має для діючого індивіда суб’єктивно домислюваний сенс) створює новий теоретико-методологічний фундамент соціальних наук. Світ навколо людини описується з погляду діючого індивіда, таким яким він є в процесі й засобами самої його (індивіда) діяльності. Своєю концепцією, зокрема, наприклад, повсякденної реальності як

реальності найвищого рівня, А.Шутц вносить суттєво нове для розуміння ментального феномену, що ж до засад тлумачення ментальності з'являються істотні відмінності в порівнянні з розглянутими до цього теоретичними побудовами.

Індивідуальні позиції людей в суспільстві А.Шутц вважає несумісними між собою; це є кардинальним фактом. Для кожного індивіда його індивідуальна позиція унікальна, і саме вона перетворює “світ взагалі” на “мій власний світ” кожної людини. Більш того, вона створює для кожного індивіда особливу перспективу бачення, де індивід постає наче центр світу, що організує кожну інтерпретацію, кожний акт розуміння, виходячи із та відносно цього центру. Разом з тим усі індивідуальні позиції людей мають між собою щось спільне, а саме: вони є продуктом історії не тільки індивідуального ознайомлення людини зі світом, але й засвоєного “загального” предметно-змістовного поля світу. Іншими словами, кожний з моментів індивідуального досвіду є “типовим”. А вже розподіл індивідуального й загального є завданням власне індивідуальної активності. Іншими словами, ментальний феномен є тим інгредієнтом, що цементує поєднання індивідуальних “життєвих світів” окремих індивідів у цілісну суспільну реальність. Це – з одного боку.

З іншого – засади “знаходження” людини в світі тепер розуміються суттєво іншими, і, отже, система понять та логічних ланцюжків, що можуть “вивести” на позначення ментальності, змінюються.

Саме завдяки “ментальним” аспектам індивід бачить світ частково узагальнено (за термінологією А.Шутца), в типових його характеристиках, частково – в його індивідуальних властивостях. Як результат, дуже складні взаємодії унікальних й неповторних “життєвих світів” окремих людей протікають взаємоузгоджено та успішно. А.Шутц практично безпосередньо виходить на ментальний феномен, коли формулює дві головні ідеалізації, які долають відмінності індивідуальних світосприймань: ідеалізація взаємозамінності поглядів та ідеалізація збігання систем релевантності (“люди добирають й інтерпретують потенційно та актуально загальні об'єкти й їх характеристики тим самим способом” [15, 131]). Ці дві ідеалізації, за Шутцем, “знімають” риси своєрідності особистого досвіду, тлумачать людські уявлення, які є особливим індивідуальним баченням світу, як щось, що притаманне кожному. Це – “ментальність”. Як наслідок, світ для людини стає звичним “соціокультурним світом”, соціально організованим феноменом. А людина є соціальним індивідом такого світу.

А.Шутц будує концепцію повсякденності. Повсякденну раціональність суспільної реальності він обґрунтовує інакше, ніж за М.Вебером, а саме: повсякденне життя є раціональним, бо воно майже повністю складається із дій, які є зрозумілими, розумними, передбачуваними, і в цьому сенсі раціональними. Раціональність базується не на “прорахуванні” засобів-цілей, а на апріорно даних типових структурах сприйняття й мислення (за якими – феномен ментальності). Ментальне тло є “нормальним” об'єктивним середовищем діяльності. Повсякденність виникає на основі трудової діяльності, що мотивується оточуючим світом. Її соціальна якість є найвищою (у порівнянні, скажімо, з фантазуванням, з реальністю літературного твору, світами чарівної казки, гри, наукової теорії тощо). Відповідно для неї характерний напружено-бадьорий стан свідомості, цілісність особистісної участі в світі. Отже, повсякденність є первинною реальністю відносно інших “кінцевих сфер значень”. Все це – внесок А.Шутца в розмаїття соціально-філософських засад тлумачення феномену ментальності.

Потужне теоретико-методологічне перетворення, що зазнала філософська й соціологічна наука наприкінці ХХ ст. (“наступ на методологічному фронті” К.Поппера, Г.Маркузе, Ю.Хабермаса, соціальний радикалізм та розпредмечування соціальної реальності А.Гоулднера, постмодерністський „бунт” в сфері “наук про культуру” й ін.), можна вважати перевершенням “шахової дошки” соціально-культурологічних теорій, руйнуванням попередніх ліній розмежування й встановлення нових. Відбувається перехід від “класичної” “культури розмірковувань”, орієнтованих на істину, до культури “думок”, що заміняють істину правдоподібністю, з її різноманітними версіями. Реальність розчиняють в практиці, “праксісу” (Г.Лукач), “віддаляють” реальність від онтологічних підвалин буття, людський світ стає реальністю з “єдиним абсолютом – абсолютною відносністю” (М.Мерло-Понті), суспільну реальність “десубстанціалізують” (Ю.Хабермас). Це йде під гаслом методології “радикальної переорієнтації”, щоб вивести знання “із глухого кута природничо-наукових моделей”.

Є дві реальності – одна людська (“власне людська”), друга позалюдська. Першу слід розглядати безвідносно до другої (як “праксіс”, “мовне спілкування”, “інтерсуб'єктивність”);

“позалюдську” реальність слід усе більше “забувати”, бо вона все одно “дана” нам через людську реальність. “Людська реальність” є реальністю “особливого роду”. Зрозуміло, що за таких умов концептуальні підходи до проблеми ментального набувають нових принципових аспектів. “Проект модерну” пропонує “некласичні” шляхи проникнення в стихію людської життєдіяльності. Це стосується, звісно, й ментального феномену. Суспільство охоплює “увесь спектр” діяльності й мислення людей, усі його “явища” слід зрозуміти “зсередини” та “ззовні” одночасно. М.Фуко, зокрема, через поняття “епістема”, яке тлумачить як інтелектуальну проекцію структури ментальності відповідної епохи, переносить акцент з “психології”, яка раніше вважалася домінантною в концепції ментальності, на “дискурс”.

На жаль, досліджень, спеціально присвячених розробці проблеми ментальності в європейській філософській літературі, не так багато. Серед вітчизняних науковців вона також не є достатньо популярною. Майже взагалі відсутніми є роботи з дослідження проявів національної ментальності України в окремих сферах життєдіяльності суспільства – економічній ментальності, політичній, естетичній тощо.

Ментальність – важливий аспект філософського осягнення суспільної реальності. Становлення уявлень щодо неї, розвиток всього спектру розмаїття теоретичного плюралізму, який існує на сьогодні, як в системі різних теорій так навіть і в контексті різних теоретичних парадигм, висвітлення проблематизації ментальності, ще далеко не завершилися. Основні її дослідження – як зарубіжні, так й вітчизняні – ще попереду.

Висновки

1. Запровадження терміну “ментальність” стало значимим етапом розвитку європейської й світової наукової думки. Коли така посилка в соціально-філософській літературі була зафіксована, вона докорінно змінила ситуацію.

2. Ментальність (менталітет) стають новими поняттями, які покликані зафіксувати та пояснити нові реалії. При всій неоднозначності їх тлумачень вони знаменують собою цілу парадигму знань у категоріальному апараті філософського освоєння світу.

3. Спосіб мислення людини – що у широкому сенсі розуміється під “ментальним” – розглядається як засада виявлення основних характеристик життєдіяльності людини, її ситуативної та стратегічної поведінки, побудови системи цілепокладання, різноманітних емоційних проявлень тощо.

4. Через застосування поняття “ментальності” корінні зміни відбулися в розумінні суспільствознавчими науками категорії “нація”. Тепер людство стало розумітися таким, що може виступати в двох формах: як людська особа як така (транснаціональна форма) та як сукупність націй. Нації є цілісними етнічно, культурно й психологічно, тобто “ментально”. Властивості індивіда та механізми соціально-психологічної інтеграції сукупності індивідів в націю (“ментальність”) стали розумітися націоутворюючим фактором.

5. З початку XX ст. термін “ментальність” починає широко використовуватися для описування тих особливостей людського мислення та поведінки, які раніше не брались до уваги “класичними” напрямками суспільствознавчих наук. Наприкінці XX ст. філософська наука зазнає потужного теоретико-методологічне перетворення. “Проект модерну” на сьогодні пропонує нові, “некласичні”, шляхи для проникнення в стихію людської життєдіяльності. Концептуальні підходи до розкриття ментального феномену суттєво видозмінюються.

Джерела

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
2. Современная западная философия: Словарь / Сост. Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
3. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. – К.-Львів, 2002.
4. Современная западная философия: Словарь / Сост. Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
5. Simmel G. Lebensanschauung. Vier metaphysische Kapitel. München, Leipzig, 1918.
6. Simmel G. Grundfragen der Soziologie. Individuum und Gesellschaft. Zweite Auflage. Berlin, Leipzig, 1920.
7. Simmel G. Schriften zur Soziologie. Eine Auswahl. Frankfurt a., 1983.
8. Simmel G. Grundfragen der Soziologie. Individuum und Gesellschaft. Zweite Auflage. Berlin, Leipzig, 1920.

9. Simmel G. Die Probleme der Geschichtsphilosophie/ Eine erkenntnistheoretische Studie. Vierte Auflage. München, Leipzig, 1992.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
11. Parsons T. The social system. N.Y., 1964.
12. Cooley Ch. Human nature and the social order. N.Y., 1964.
13. Thomas W. The unadjusted girl. Boston, 1923.
14. Mead G.H. The philosophy of the act. Chicago, 1938.
15. Шутц А. Структура повседневного мышления // Социол. исслед. 1988. № 2.